

ХРОНІКА

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО (Київ), ДМИТРО ПАНТО (Ґданськ, Польща)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПАКТ ДЛЯ ВІЙНИ: ЗМОВА ГІТЛЕР – СТАЛІН ВІД 23 СЕРПНЯ 1939 р. З ПЕРСПЕКТИВИ 80 РОКІВ ВІД ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

В останні дні літа й перші дні осені світова наукова спільнота та громадськість рефлексували з нагоди 80-ї річниці початку Другої світової війни. Найпомітніша у Центрально-Східній Європі акція відбулася 23–24 серпня 2019 р. Її ініціаторами та співорганізаторами виступили Музей Другої світової війни у Ґданську та Інститут європейської мережі «Пам'ять і солідарність» (Республіка Польща).

Місце для проведення міжнародної наукової конференції «Пакт для війни: Змова Гітлер – Сталін від 23 серпня 1939 р. з перспективи 80 років від початку Другої світової війни» було обране не випадково. У районі Вестерплатте розгорілося полум'я найбільшого в історії людської цивілізації збройного зіткнення, що згодом набуло глобального характеру (хоча перше вогнище спалахнуло на Далекому Сході ще раніше). Лідери нацистської Німеччини спровокували конфлікт довкола так званого «Данцизького коридору» й 1 вересня 1939 р. частини вермахту вдерлися в Польщу. 17 вересня на територію цієї країни вступила Червона армія. У такий спосіб два тоталітарних режими – нацистський і комуністичний – реалізували першу дію сценарію «пакту Ріббентропа – Молотова», таємного протоколу до німецько-радянського договору про ненапад, підписаного в Москві 23 серпня 1939 р. За кілька тижнів велика європейська держава – II Річпосполита – перестала існувати. Це стало трагедією для польської нації і справжнім шоком для всіх, хто сповідував принципи демократії та загальнолюдські цінності. Символічна й дата проведення конференції. Це – не лише час підписання договору між Третім Райхом і СРСР, а й, у відповідності до декларації Європейського парламенту (2008 р.) – День пам'яті жертв сталінізму й нацизму.

Учасниками наукового форуму та його гостями стали понад 200 дослідників, музейних працівників, архівістів, громадських, культурних та освітянських діячів із різних країн світу. Їх урочисто вітали радник президента Польщі *Пьотр Карчевський*, віце-міністр культури й національної спадщини *Ярослав Селін*, віце-міністр закордонних справ *Шимон Шинковський*, директор Інституту європейської мережі «Пам'ять і солідарність» *Рафал Роґульський*, директор Музею Другої світової війни у Ґданську д-р *Карел Навроцький*.

Відкрила власне наукову частину вступна доповідь незалежного дослідника професора *Роджера Мурґауза* (Лондон, Великобританія) «Гітлер і Сталін: забута реляція

двох потуг Другої світової війни», в якій, зокрема, наголошувалося на тому, що «пакт Ріббентропа – Молотова» маловідомий для тих, хто професійно не займається історією, а отже свідчить про втрату в очах сучасних поколінь актуальності подій, котрі передували Другій світовій війні. Визначаючи місце цього історичного факту в науковому та суспільному дискурсі, доповідач указав аспекти, до яких найчастіше апелюють зацікавлені історією, і ті, що не викликають жвавого інтересу, але є не менш важливими для розуміння причин та передумов Другої світової війни.

Для першої панелі – «Генега змови Гітлер – Сталін» – було визначено двох доповідачів. Д-р *Ян Ліпінський* з Інституту Гердера (Марбург, Німеччина) в доповіді «Нейтралітет, очікування, експансія чи агресивна підготовка до війни? Підстави появи пакту між Гітлером і Сталіним у серпні 1939 р.» зазначив, що цей одіозний документ мав латеральну й мультилатеральну спрямованість, адже стосувався багатьох держав цього європейського регіону. Пакт жодним чином не пов'язувався з мирними намірами, а сублімував агресивні плани двох диктаторів. Більше того, закладений у ньому потенціал можливо було реалізувати винятково засобами війни. Наступне зближення ініціював радянський вождь, і це знайшло вияв у підписанні договору «про дружбу й кордони» з Німеччиною 28 вересня 1939 р. Баланс сил на Європейському континенті кардинально змінився: це означало руйнування лабільної рівноваги.

У доповіді д-ра *Дональда О'Саллівана* (Каліфорнійський університет, Нортридж, США) «Структура імперіалізму: Територія, змова, пам'ять» простежуються кілька сюжетних ліній. Одна з них пов'язана із зовнішньою політикою великих гравців на міжнародній арені в 1930-х рр. За його словами, Й.Сталін елімінував головним ворогом Великобританію й усіляко намагався зіптовхнути Німеччину із західними демократіями. При цьому він знехтував можливостями, які міг би дати йому союз з останніми. «Пакт Ріббентропа – Молотова» став останнім гвіздком у домовину антигітлерівської коаліції. Другий сюжетний вектор торкався історичної політики сучасного російського керівництва, яке фактично обстоє неосталінську концепцію Другої світової війни. Зокрема в питанні про «пакт Ріббентропа – Молотова» Кремль стоїть на позиції, що СРСР прагнув у такий спосіб убезпечити себе від війни та не мав експансіоністських цілей. Нарешті, третій сюжет охоплював проблеми історичної пам'яті у сучасному світі. Доповідач звернув увагу на те, що домінуючою моделлю колективної пам'яті нині є бінарна опозиція «діячі та жертви», що розколює комеморативне полотно на антагоністичні структури. За таких обставин слід прагнути до формування спільної пам'яті замість фактично двох конфронтуючих.

Під час дискусії після першої панелі д-р *Я.Ліпінський* аргументував версію імперіалістичної політики комуністичної верхівки від моменту захоплення ними влади. Він нагадав: доктрина «другої імперіалістичної війни», що з'явилася ще за В.Леніна, передбачала для радянської Росії роль третього актора, який скористається з цієї можливості для перемоги соціалізму у світовому масштабі.

Другу панель – «Змова Гітлер – Сталін як таємниця» – відкрила доповідь д-ра габіліт. *Богдана Мусяла* (Інститут національної пам'яті, Варшава, Польща) на тему «Німецько-радянський пакт: важкий початок і таємні перемовини». Простежуючи еволюції передвоєнного зовнішньополітичного курсу СРСР, дослідник підкреслив, що своєрідним маркером повороту стало звільнення з посади наркома закордонних справ – це мало сигналізувати Берліну про можливість плідних двосторонніх контактів. Значне місце в доповіді відведено дійовим особам, так би мовити, другого плану – Е. фон Вайцзекеру, Г.Гільгеру, А.Мікояну, які стали провідниками лінії на зближення. Саме завдяки їхнім зусиллям активізувалася економічна співпраця, у рамках якої Москва навіть просила 200-мільйонний кредит для закупівлі німецьких технологій.

Професор *Марек Корнат* з Інституту історії Польської академії наук (Варшава) в доповіді «Чутки й погослки про зміст таємного протоколу до німецько-радянського протоколу про ненапад від 23 серпня 1939 р.» акцентував увагу на тому, як реагували на цю подію у столицях провідних держав. Так, французькі послы в Берліні та Москві, як і американські дипломати, повідомили своєму керівництву вірогідні відомості про зміст договору й таємного протоколу до нього. Натомість Форин-офіс одержав від свого московського посла заспокійливу інформацію. Деяке уявлення про ці домовленості мали в Римі. Польський уряд дістав інформацію від американського посла. Крім того, Варшава звернулася до міністра закордонних справ Бонне із запитом про місце Польщі у цьому договорі. Лондон і Париж у разі загрози запевняли в гарантіях допомоги Польщі з боку західних союзників. Однак оприявлення змісту німецько-радянського договору про ненапад не мало наслідком ужиття адекватних заходів майбутніх жертв німецької агресії.

Д-р габліт. *Ян Шумський* (Інститут історії науки ПАН, Інститут національної пам'яті, Варшава) зreferував тему «Пакт Ріббентропа – Молотова в радянській і російській історіографії та історичній політиці: Короткий курс». Доповідач спроектував основні тенденції радянського історієписання щодо II Речіпосполитої в 1930-х рр., що трактували її як чинник дестабілізації міжнародної ситуації в Європі. Характеризуючи сучасну історичну політику в Російській Федерації, дослідник виокремив її апологетичну складову щодо радянської спадщини у ключових моментах. Яскравим прикладом цього є експлуатація старої-нової інтерпретації подій, що передували німецько-радянському зближенню та реалізації цього курсу на практиці.

У дискусії прозвучали міркування про використання історичного знання в політичних технологіях задля маніпуляції масовою свідомістю. Зокрема реабілітація Й.Сталіна в Росії та офіційна версія подій, пов'язаних із Другою світовою війною, трактуються як інструмент легітимації існуючого там режиму.

Третя панель об'єднала очільників музеїв військово-історичного профілю. Доктори *Кароль Навроцький* (Музей Другої світової війни у Гданську), *Крістіна Ранкі* (Музей Маннергейма, Фінляндія), *Ернест Оберлендер-Тарновяну* (Національний історичний музей Румунії), професор-емерит *Вальтерс Ноллендорфс* (Музей окупації, Латвія), д-р габліт. *Євген Сава* (Національний музей історії Молдови), *Геллар Лілль* (Естонський музей війни), *Евгеніус Пейкстеніс* (Музей окупації та боротьби за мир, Литва) обговорили спектр проблем концептуальної підготовки та функціонування постійних експозицій і виставкових, просвітницьких, популяризаторських музейних проєктів, адаптації музейних установ до сучасного інформаційного простору й конкуренції з іншими джерелами історичної інформації.

У рамках четвертої панелі – «Наслідки змови Гітлера і Сталіна для Центрально-Східної Європи» – ішлося про події в окремих регіонах і країнах, яких безпосередньо стосувався пасьянс, розкладений двома диктаторами. Д-р *Славомир Дебський* (Польський інститут міжнародних справ) розглянув «пакт Ріббентропа – Молотова» крізь призму теорії міжнародних відносин. Даючи відповідь на гіпотетичне питання: «Чи можна було уникнути змови Гітлера та Сталіна?», він навів широкі історичні аналогії й асоціації зі спробами поділу світу у середині ХХ ст. Доповідач схарактеризував ініціативи політичних діячів різних країн (В.Вільсона, Ф.Келлога та ін.), спрямовані на облаштування міжнародного життя на засадах «організованого миру». Натомість «пакт Ріббентропа – Молотова» став ілюстрацією принципів «організованої війни».

Реакцію латвійського суспільства на імплементацію пакту в 1939–1941 рр. з'ясував професор Латвійського університету (Рига) *Каспарс Зелліс*. Він проаналізував ставлення різних верств місцевого соціуму, політикуму та військових до німецько-радянської

угоди, обставини виїзду з країни сотень тисяч етнічних німців, зміну настроїв «лівих» політичних сил після початку репресій і депортацій. Зупинившись на позиції, яку зайняло місцеве єврейство, дослідник констатував, що радянську присутність воно сприйняло як «менше зло».

Позицію польського уряду в еміграції та «балтійське питання» крізь призму німецько-радянських угод поставив у центр свого виступу професор Тартуського університету (Естонія) *Карел Пірімьяе*. Він окреслив візію американської та британської дипломатії щодо країн Балтії, показав, як ішов пошук можливостей для Польщі, Естонії, Латвії, Литви у системі координат «реальної політики», визначив місце Естонії та інших малих країн у розкладах великих гравців на міжнародній арені.

У доповіді д-ра *Ігоря Чащу* (Молдовський державний університет, Кишинів, Молдова) головна увага зосереджувалася на коротко- й довготривалих перспективах Бессарабії в контексті «пакту Ріббентропа – Молотова». Указавши на «гібридний характер» дій СРСР щодо Румунії, дослідник порівняв ситуацію, в якій опинилися Румунія, держави Балтії та Фінляндія, зупинився на ідеологічних акціях Москви, покликаних легітимізувати дії в Бессарабії, засоби радянізації краю, масові репресії (80 тис. лише депортованих), зазначив, що російщення регіону спричинило загострення міжнаціональних відносин.

Професор *Карл Гест* (Гельсінкі, Фінляндія) виголосив реферат на тему «Організація фінських повітряних сил у Зимовій війні 1939–1940 рр.». Він розглянув події радянсько-фінляндської війни крізь призму «пакту Ріббентропа – Молотова», навів яскраві ілюстративні матеріали, що унаочнили перебіг цієї війни, подав приклади гуманітарної допомоги та акцій солідарності з боку США, Швеції, інших держав, які не залишили Фінляндію наодинці з СРСР.

Про український вимір німецько-радянських домовленостей 1939 р. йшлося в доповіді професора *Олександра Лисенка* (Інститут історії України НАН України, Київ). У виступі наголошувалося на тому, що «українське питання» стало одним із головних у геополітичних розрахунках Й.Сталіна та А.Гітлера. Приєднавши західноукраїнські землі, «вождь народів» прагнув у стислі терміни радянізувати край, а фюрер уже у близькій перспективі мав намір завоювати Україну й перетворити її на невичерпне джерело ресурсів. Українці та поляки не змирилися з тим, що їхню долю визначали в Берліні й Москві: український і польський національно-визвольний рухи стали помітним чинником Другої світової війни та всіма наявними засобами боролися проти кривавих тоталітарних режимів.

Дискутанти порушили питання про роль спецслужб у подіях, пов'язаних із німецько-радянськими контактами, а також убивстві польських полонених офіцерів на території СРСР.

Модератор завершальної панелі д-р габліт. *Ґжероґ Берендт* (Музей Другої світової війни у Гданську) підбив підсумки конференції, зазначивши, що зусилля дослідників із різних країн дають змогу не лише реконструювати адекватну картину минулого, а й засвоїти трагічні уроки історії, аби уникнути повторення таких катастроф у майбутньому.

Надвечір 23 серпня учасники конференції та мешканці міста стали глядачами мультимедійного історичного проекту «Poland First to Fight», в якому використовувалися документальні кадри кінохроніки, що віддзеркалювали боротьбу польського народу проти тоталітарних режимів у період Другої світової війни.